

9. Анисимов С. Как это было: Записки политического защитника о судах Столыпина / Анисимов С. — М., 1931. — С. 95–96.

10. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 291. — Оп. 1 — Арк. 1–3.

11. Пудалов Б. Евреи в Нижнем Новгороде / Б. Пудалов. — Нижний Новгород, 1998. — С. 48–59.

12. Володимиров В. Конспективный курс старшего класса Николаевской академии Генерального штаба. Часть 2. Законы военного судопроизводства и судопроизводства / Володимиров В. — Спб., 1893. — С. 50.

13. Швейковский В. Устав Военно-судебный / Швейковский В. — СПб.: Законоведение, 1914. — С. 114–116.

14. Швейковский В. Устав Военно-судебный / Швейковский В. — СПб.: Законоведение, 1914. — С. 1191.

15. Абрамович-Барановский С. С. Военное судопроизводство / Абрамович-Барановский С. С. — СПб., 1900. — С. 149.

16. Ярмиш О. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900–1917 рр.) / Ярмиш О. — К.: НМК ВО, 1991. — С. 42.

УДК 340.15(477)

Т. Лисакова,

аспірантка кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ ВІЙСЬКОВИХ ТРИБУНАЛІВ У РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945)

З початком Великої Вітчизняної війни провідну роль у розвитку інституту народних засідателів відігравали військові трибунали. Військові трибунали Радянської Армії і Флоту організовувались: при округах (флотах), фронтах, арміях (флотиліях), при корпусах і дивізіях. Військові трибунали військ НКВС будувались за територіальним принципом — округні й обласні військові трибунали військ НКВС [4].

У зв'язку з цим стало необхідним поширювати Положення про військові трибунали, що діють лише в районах військових дій і місцевостях, оголошених на військовому положенні, і на весь залізничний транспорт. Це було зроблено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 квітня 1943 р. Указ вимагав введення військової дисципліни на всіх залізницях [5].

По відповідальності за злочини по службі працівники залізничного транспорту були прирівняні до військово-

службовців. Справи про вчинені ними злочини розглядалися у військових трибуналах залізниць за законами військового часу. З 9 травня 1943 р. дія цього указу була поширена і на весь морський і річковий транспорт.

В період Великої Вітчизняної війни систему військових трибуналів складала: 1) військові трибунали Радянської Армії; 2) військові трибунали Військово-морського Флоту; 3) військові трибунали військ НКВД; 4) військові трибунали залізничного і водного транспорту. Крім того, у прифронтовій смузі ряд обласних судів були реорганізовані у військові трибунали із залишенням у їх веденні народних комісаріатів юстиції союзних республік [4].

Слід зазначити, що загальна судова система, за винятком вищезгаданих випадків тимчасового перетворення деяких народних судів та обласних судів у військові трибунали, залишалася не-

змінною. Також не мінялися і основні принципи її побудови.

Штати військових трибуналів затверджувались спільними наказами Народного комісара юстиції СРСР і Народного комісара оборони чи Народного комісара Військово-Морського Флоту СРСР.

Умови військового часу викликали необхідність у деякій зміні порядку комплектування особового складу військових трибуналів в порівнянні з тим порядком, який був встановлений в Законі про судовий устрій СРСР, союзних і автономних республік. Приписка до військових трибуналів на військовий час на посаду заступників голови і членів військових трибуналів, проводилася з числа військово-юридичного складу запасу, а на посаді голів трибуналів — з числа кадрових працівників військових трибуналів. Військові трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів трибуналу, що зажадало від Народного комісаріату юстиції СРСР підбору великого числа працівників юстиції на посади голів, заступників, членів трибуналів і створення значного резерву з осіб, що мають високу юридичну кваліфікацію і здатних виконувати складні завдання здійснення соціалістичного правосуддя в умовах війни [1].

Надалі військові трибунали, як загальне правило, здійснювали правосуддя за участю народних засідателів. У Народному комісаріаті юстиції СРСР виникли також питання, що вимагали дачі загальних вказівок, наприклад: 23 жовтня 1941 р. Народний комісар юстиції Союзу РСР вказав, що у разі потреби до виборів народних засідателів і неможливості по обставинах військового часу скликання сесій верховних рад і обласних Рад депутатів трудящих — до вибори народних засідателів проводити через президії верховних рад союзних і автономних республік і через виконавські комітети Рад депутатів трудящих [3].

Відповідно до Указу «Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1942 р.» кандидати, виділені в установленому порядку для участі в судових засіданнях військових трибуналів залізничного

транспорту як народні засідателі, підлягали згідно з роз'ясненням Народного комісара юстиції СРСР і Народного комісара шляхів сполучення СРСР від 3 листопада 1943 р. затвердженню наказом начальника дороги [3].

Кандидати в народні засідателі, виділені для участі в судових засіданнях військових трибуналів на водному транспорті, згідно з роз'ясненням Народного комісара юстиції СРСР і Народного комісара річкового флоту СРСР від 3 листопада 1943 р. підлягали затвердженню наказом начальників паропластів [3].

Залучення народних засідателів до складу військових трибуналів здійснювалося на правових засадах Конституції УРСР 1937 р. та прийнятого 16 серпня 1938 р. Верховною Радою СРСР Закону «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік».

Так, згідно зі ст. 55 Закону про судоустрій народні засідателі для участі у судових засіданнях лінійних судів залізничного й водного транспорту обиралися обласними радами депутатів трудящих й верховними радами союзних й автономних республік. Положення про військові трибунали від 22 червня 1941 р. встановлювало, що трибунали розглядають справи в складі трьох постійних членів трибуналів. Слід зазначити, що згідно з Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня 1942 р., військові трибунали залізничного й водного транспорту мали право залучати до розгляду справ засідателів з числа робітників транспорту [2].

У зв'язку з цим на суспільні організації залізничних шляхів та водних басейнів був покладений обов'язок виділення з кращих транспортників засідателів для участі в засіданнях трибуналів. Списки засідателів оголошувалися в наказах по дорозі (басейну). Також закон встановлював, що засідателі за наявним у суді списком в порядку черговості залучалися до участі в судових засіданнях кожен не більше ніж 10 днів на рік. До складу суду, що розглядав справу із засідателями, входили постійний суддя й два засідателі. Закон встановлював, що засідателі користуються всіма пра-

вами судді. Як і суддя, народний засідатель міг бути звільнений від виконання обов'язків, тільки якщо по відношенню до нього був винесений вирок суду або по відклику своїх виборців, а засідатель військового трибуналу — по відклику організації, яка його обрала для роботи в трибуналі [2].

У судовому засіданні засідателю надавалася можливість вирішувати всі питання, які виникали при розгляді справи, знайомитися зі всіма матеріалами справи. При винесенні судом рішень у справі (визначень, вироків) засідатель мав такі ж права, як і суддя. Тому всі рішення приймалися судом за більшістю голосів, враховуючи це, вирішальним було те рішення, за яке було подано два голоси, хоча б тільки двома засідателями проти думки постійного судді. Засідатель у випадках, коли він був не згоден з думкою двох членів складу, мав право заявити письмово свою особливу думку, яка залучалася до справи й могла бути врахована при перевірці справи в вищій судовій інстанції [2].

Однак, маючи всі права судді, засідатель з моменту призиву його до виконання суддівських обов'язків нарівні з суддею ніс й відповідальність за всі незаконні дії, які могли привести до неправомірного вирішення справи.

Народні засідателі під керівництвом трибуналу проводили серед робітників транспорту бесіди по окремих питаннях діючого законодавства, повідомляли про найважливіші з точки зору попередження правопорушень судові процеси.

Військові трибунали (як і лінійні суди) цивільних справ, тобто суперечок, витікаючи з цивільних правовідносин, не розглядали. Виключення з правила про підсудність трибуналів транспорту складали тільки справи про крадіжку у приватних осіб, що здійснювалися на транспорті. Ці справи для прискорення їх розгляду передавалися до народних судів [5].

Справи у військових трибуналах транспорту (як і в транспортних лінійних судах) розглядалися у складі головної — члену трибуналу — і двох засідателів. Виключення було встанов-

лено тільки для справ про контрреволюційні злочини, які розглядалися у складі трьох членів трибуналу.

Суддею у справі не могла бути особа, яка була потерпілим, його родичем або родичем обвинуваченого, або брала участь в суді як свідок, експерт, слідчий. Взагалі не міг бути суддею або народним засідателем у даній справі той, хто був зацікавлений в результаті справи, а тому не міг проявити безсторонності.

Коли суддя або засідатель, ознайомлюючись зі справою або на початку судового засідання, встановлював, що по вказаних вище обставинах він не міг брати участь в справі, він сам повинен був усунути себе від участі. Якщо він не зробив цього сам, він міг бути підданий відведенню за заявою будь-якої із сторін. Коли відведення заявлялося проти одного судді, питання вирішувалося двома останніми, і якщо один з них висловлюється за відведення, суддя відводився. Відведення проти всього складу вирішувалося цим же складом за більшістю голосів [2].

На розгляд військових трибуналів Радянської Армії і Флоту передавалися всі справи про злочини, вчинені військовослужбовцями, а також про зраду Батьківщини, шпигунство, терористичні акти і диверсії. Інші злочини, віднесені до підсудності військових трибуналів Указом «Про военний стан», розглядалися військовими трибуналами військ НКВС, а якщо були вчинені на залізницях і водних шляхах сполучення, — військовими трибуналами залізниць і водних шляхів сполучення. Останнім передавалися також всі справи, підсудні лінійним судам.

На території Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни діяли військові трибунали Київського особливого і Харківського військових округів, Південно-Західного і Південного фронтів. Останнім підлягали військові трибунали діючих армій, корпусів і дивізій, а військовим трибуналам Київського і Харківського округів — військові трибунали гарнізонів і військових з'єднань, що формувалися.

Наприкінці 1941 р. вся територія України була окупована німецькими військами. Судові органи Української РСР — народні й обласні суди, Верховний Суд УРСР — припинили свою роботу. Військовозобов'язані судді призивались до лав Радянської Армії, де з них формувались військові трибунали, а всі останні евакуювались у тил [3].

З середини 1943 р., після розгрому німецько-фашистських військ під Курськом і Орлом, почалося масове вигнання окупантів з території України. В липні 1943 р. Верховний Суд, Народний комісаріат юстиції і Прокуратура УРСР разом з урядом УРСР і ЦК КП(б)У перебазувались ближче до Харкова у м. Дворічна Харківської обл., а в серпні — до визволеного Радянською Армією Харкова. Звідти 7 листопада 1943 р. до Києва прибули оперативні групи всіх центральних урядових установ УРСР. 5 січня 1944 р. ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради, Рада Народних Комісарів УРСР, всі наркомати та інші центральні установи республіки, в тому числі Наркомат юстиції УРСР, Верховний Суд і Прокуратура УРСР, назавжди повернулись до столиці України м. Києва [3].

Відразу ж після звільнення Радянської України від німецьких загарбників обласні і народні суди відновили свою роботу, комплектуючись з евакуйованих суддів та резерву, створеного НКЮ УРСР шляхом підготовки судових працівників на тримісячних юридичних курсах у Саратові (до звільнення території УРСР), а пізніше у Харкові з українців — інвалідів Вітчизняної війни. По мірі звільнення областей УРСР від німецьких окупантів у кожній з них відновлював роботу військовий трибунал військ НКВС. На залізницях і водних шляхах сполучення (Азово-Чорноморський, Дніпровський басейни) відновили роботу військові трибунали залізничного і водного транспорту [1].

У листопаді 1944 р. Радянська Армія звільнила від німецько-угорських окупантів Закарпатську Україну. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який прийняв Маніфест про

возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. В усіх 13 округах Закарпатської України, а також у містах Ужгороді і Мукачеві на зразок судових органів Радянської України були створені народні суди, а в центрі краю — Ужгороді — Вищий народний Суд та спеціальний суд як суд лише першої інстанції для розгляду справ про злочини німецько-угорських окупантів проти народу Закарпатської України [4].

Народні судді призначались Народною Радою на подання уповноваженого в справах юстиції з юристів, а народні засідателі обирались на загальних зборах робітників, службовців і селян.

Вищий народний суд був судом другої касаційної інстанції для народних судів і судом першої інстанції для розгляду важливих кримінальних справ, що передавались на його розгляд Головним прокурором Закарпатської України або за постановою Народної Ради. Справи в ньому розглядались по першій інстанції у складі одного постійного судді і двох народних засідателів (останні призначались Народною Радою за поданням її уповноваженого в справах юстиції), а скарги і протести на вироки і рішення народних суддів — судовими колегіями Вищого народного суду у складі трьох членів. Спеціальний суд Закарпатської України підсудні йому справи розглядав у складі п'яти осіб: трьох постійних суддів і двох народних засідателів, які теж призначались Народною Радою [5].

Із звільненням тимчасово окупованої території Наркомюст проводив роботу по відновленню судів і допоміжних до них органів, забезпеченню їх кадрами, приміщеннями, законодавчим матеріалом, створенню необхідних умов для нормальної роботи.

Таким чином, правове положення народних засідателів у складі військових трибуналів в роки Великої Вітчизняної війни зазнало значних змін. Це стосувалося насамперед якісного складу, порядку добору, повноважень та процедури участі народних засідателів у справах, що розглядали військові трибунали.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, військові революційні трибунали, інститут народних засідателів, трибунал.

Статтю присвячено розвитку інституту народних засідателів на території Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни в період з 1941 по 1945 рр. Проаналізовані правові засади діяльності народних засідателів у складі військових трибуналів.

Статья посвящена развитию института народных заседателей на территории Советской Украины в годы Великой Отечественной войны в период с 1941 по 1945 гг. Проанализированы правовые основы деятельности народных заседателей в составе военных трибуналов.

The article is devoted development of institute of folk assessors on territory of Soviet Ukraine in the years of Great

Patriotic war in a period from 1941 to 1945. Legal frameworks of activity of folk assessors are analysed in composition military commissions.

Література

1. Бабий Б. М. *История государства и права Украинской ССР* / Бабий Б. М., Таранов А. П., Терлецкий В. М. — К. : Наук. думка, 1976. — 759 с.
2. Иодковский И. А. *В помощь народному заседателю военного трибунала транспорта* / Иодковский И. А. — М. : Юрид. изд-во НКЮ СРСР, 1945. — 95 с.
3. Кожевников М. В. *История Советского суда (1917–1956)* / Кожевников М. В. — М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. — 371 с.
4. Сусло Д. С. *Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.)*. / Сусло Д. С. — К. : Вид-во Київ. ун-ту. — 1968. — 333 с.
5. *Справочник по законодательству для судебно-прокурорских работников* / Сафонов Г. Н.; под. ред. Ген. прокурора СССР Г. Н. Сафонова. — М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1949. — 641 с.